

Iš „*American Psychologist*” November 1990 № 11

AR GALI PSICHOLOGIJA BŪTI MOKSLAS APIE PSICHIKĄ?

B. F. Skinner

Daugelis psichologų, o prieš juos ir filosofų, ieškodami savojo elgesio paaiškinimo, nukreipdavo dėmesį į žmogaus vidų. Jie introspektyviai išgyvendavo jausmus ir stebėdavo psichinius procesus. Aišku, kad introspekcija jų niekada iki galo netenkino. Filosofai pripažino jos ribotumą, bet vis dėlto atkakliai laikėsi nuomonės, kad, nepaisant nieko, introspekcija esanti vienintelė priemonė pažinti save. Psichologai bandė ją patobulinti, pasitelkdami patyrusius stebėtojus ir žalvario instrumentus, kuriuos taip prastai vertino William James. Vėliau introspekcija nebuvo plačiai taikoma. Kognityvinės psichologijos atstovai gali įžvelgti reprezentacijas ir netgi teigti, kad tai vieninteliai matomi dalykai, tačiau jie niekada nesiekė pamatyti, kaip patys tas reprezentacijas kuria. Kognityvistai nukrypo į teoretizavimą, kaip ir psichoanalitikai, kurie susidūrė su ta pačia problema, negalėdami stebėti procesų dėl to, kad šie yra nesąmoningi. Aišku, jog teorijos reikalauja patvirtinimo, todėl daugelis susidomėjo mokslais apie smegenis, kur procesai, jei galima taip pasakyti, yra daugiau tikrinami, o ne pažįstami savistaba. Jeigu tarsime, kad psichika yra tai, „ką atlieka smegenys”, galėsime smegenis tirti kaip bet kurį kitą organą. Tada mokslas apie smegenis pagaliau mums atskleis, ką reiškia susikurti tikrovės reprezentaciją, laikyti ją atmintyje, paversti intenciją veiksmu, jausti džiaugsmą ar sielvartą, daryti logišką išvadą ir t. t.

Bet ar smegenys nulemia elgesį, kaip kad buvo galvota apie psichiką arba savastį. Smegenys yra kūno dalis, ir tai, ką jos atlieka, yra dalis to, ką daro visas kūnas. Ką daro smegenys, yra problemų, kurias reikia paaiškinti, dalis. Iš kur atsiranda kūnas su smegenimis ir kodėl ši struktūra kas akimirką subtiliausiais būdais keičiasi? Mes nepajėgūs

atsakyti į tokius klausimus apie kūno ir smegenų darinį, nes tenka arba jį introspektyviai stebėti, arba tirti fiziologijos priemonėmis ir metodais.

Organizmo elgesys, kaip visuma, yra trijų tipų variacijos ir atrankos produktas. Pirmoji, natūralioji atranka atsakinga už rūšių evoliuciją ir kartu už rūšies elgseną. Visi variacijos ir atrankos tipai turi tam tikrų trūkumų, o vienas jų, būdingas natūraliajai atrankai, ypač didelis: rūšis paruošiama tik tokioms ateities sąlygoms, kurios yra panašios į sąlygas praeityje. Rūšies elgsena būtų efektyvi tik tokiaame pasaulyje, kurio sąlygos artimos toms, kuriose rūšis vystėsi.

Evoliucija pataisė šį trūkumą kitu variacijos ir atrankos tipu, operantiniu sąlygojimu, kurio pagalba iš individo elgsenos įvairovės atrenkama tai, ko reikalauja aplinka, o pokyčiai nėra tiek pastovūs, kad paveiktų evoliucijos eigą. Operantinio sąlygojimo atveju elgesys yra pastiprinimas, arba didėja tikimybė jam pasireikšti dėl tam tikrų pasekmių, kurių pastiprinimo galią formuoja natūralioji atranka.

Operantiniam sąlygojimui pavojingas kitas variacijos ir atrankos trūkumas – atranka eina po variacijos. Todėl šis procesas paprastai būna lėtas. Tai nekelia problemų natūraliajai atrankai, kadangi evoliucija gali trukti milijonus metų, tačiau operantinės elgsenos repertuaras privalo formotis per gyvenimą. Operantinis sąlygojimas turi išspręsti „pirmojo atvejo problemą“: kaip ir kodėl reakcijos įvyksta prieš jas pastiprinant?

Iš dalies ši problema buvo išspręsta evoliucionuojant tokiems procesams, kada individai pasinaudoja kitų išmoktais elgesio būdais. Pavyzdys gali būti imitacija. Imitatorius dažnai susiduria su stiprinančiomis pasekmėmis, kurios yra atsakingos už imituojamą elgesį. Imitatoriaus elgesys yra „pirminis“ ta prasme, kad kažkaip pasirodęs pirmą kartą, pasirodo vėliau, kai yra tikimybė, jog bus pastiprintas.

Šiuo požiūriu žmogaus rūšys, atrodo, bus žengusios evoliucijoje unikaly žingsnį. Kitos rūšys imituoja, bet jeigu jos formuoja elgseną, kuri vėliau gali būti imituojama, tai atsitinka tik dėl natūraliosios atrankos. Šio formavimo rezultatas – imitoriaus elgesys būna taip pakitęs, kad operantinio pastiprinimo funkcijos nebegali atlikti. Tik žmogaus rūšių imitoriaus elgesys formuoja pastiprinimą.

Šios rūšys patyrė dar vieną unikalų evoliucinį pokytį, kai vokalinė muskulatūra pakluso operantinei kontrolei, o vokalinis elgesys pradėtas formuoti ir ėmė nusistovėti dėl stiprinančių pasekmių. Dabar žmonės galėjo keisti kitų elgesį arba pasakydami arba parodydami, ką reikia daryti (matyt, po to ėjo tolesnis žingsnis, kai prasidėjo laikinos stiprinančios pasekmės, padedančios išlaikyti elgesį tol, kol dar gali veikti pasekmė, kuriai jis buvo suformuotas).

Patarimas gali praversti daugiau nei vieną kartą, ir todėl jis taip pateikiamas arba išmokoma taip, kad vienas žmogus tai perduotų kitam, arba viena karta kitai kartai. Pavyzdžiai gali būti sentencijos („garsūs posakiai“) bei patarlės („posakiai ateičiai“). Jos nusako daugiau bendrus pastiprinimų atvejus – sutaupyta grašis (kaip ir daugybė kitų dalykų) yra uždirbtas grašis (kaip ir daugybė kitų dalykų). Normos yra žmonių grupių perimti priežodžiai, dažniausiai pasižymintys rimtesnėmis pastiprinimo pasekmėmis. Valstybiniai ir religiniai įstatymai nusako pastiprinimo (dažniausiai neigiamo) atvejus, šių institucijų pagimdytus. Jų pasekmės išreiškiamos išpėjimais – tik laikydami šį įstatymą asmuo išvengs tokių elgesio būdų, už kuriuos baudžiama. Fizikos ir chemijos dėsniai (efektyvios veiklos taisyklės) nusako tokius pastiprinimo atvejus, kuriuos garantuoja fizinė aplinka.

Modeliavimas, pasakojimas ir mokymas yra socialinių aplinkų, vadinamų kultūromis, funkcijos. Įvairios kultūros išauga iš įvairių variacijų ir atrankos atvejų, ir skiriasi priklausomai nuo to, kaip efektyviai padeda savo nariams spręsti jų problemas. Jas sprendžiantys nariai turi didesnę galimybę išlikti, o su jais išlieka kultūros praktika. Kitais žodžiais tariant, kultūros evoliucionuoja kaip trečioji variacijos ir atrankos rūšis (kultūros, kurios formuoja ir palaiko operantinę elgseną, yra būdingos tik žmonėms. Gyvūnų bendruomenės turi nemaža panašių bruožų, bet jie atsirado vien kaip išlikimo atvejų produktas). Kultūrinė evoliucija nėra biologinis procesas, tačiau būdama variacijos ir atrankos atmaina, pasižymi tokiais pat trūkumais. Faktas, jog kultūra paruošia žmonių grupę tik tokiam pasauliui, kuris panašus į tą, kuriame ši kultūra vystėsi, yra dabartinio mūsų susirūpinimo įprastos mums žemės ateitimi šaltinis.

Variacijos ir atrankos procesas turi trečią trūkumą – variacija yra atsitiktinė, ir atrankos atvejai neprognozuojami. Tai, kas evoliuciona-

vo, yra ne atskiros lėtai besivystančios rūšys, o milijonai atskirų rūšių, kurios rungtiasi viena su kita. Operantinio sąlygojimo produktas yra ne atskiras vientisas repertuaras, bet tūkstančiai mažesnių repertuarų, tarp kurių kylantys konfliktai turi būti kaip nors išspręsti. Socialinės aplinkos evoliucija pagrimdė ne vieną, o daug kultūrų, kurios dažnai tarp savęs konfliktuoja.

Nors vokalinių raumenų operatinė kontrolė yra būdinga tik žmogaus rūšims, ji retai o galbūt ir visai nelaikoma išskirtiniu jų bruožu. Dažniau kalbama, būdinga ar nebūdinga „sąmonė“ arba „sąmoningas intelektas“. Psichikos ir smegenų vaidmens problema visada iškildavo, lyginant rūšis. Descartes konstravo „žmogų“ pagal mechaninį organizavimo modelį, Wallace, skirtingai nuo Darwin, netikėjo, kad evoliucija galėtų paaiškinti žmogaus psichiką. Smegenų tyrinėtojai tokie pat atsargūs. Evoliucijos teoretikai siūlo mintį, kad „sąmoningas intelektas“ yra išsivystęs bruožas, tačiau nėra paaiškinę, kaip atsirado nefizinė įvairovė, kad vėliau, atitinkamai fiziniams išlikimo situacijoms, galėtų vykti (toks požiūris paprasčiausiai per žingsnį atitolina neįveikiamąją fizinę-metafizinę problemą ir nukreipia nuo jos dėmesį). Buvo minėta, kad galbūt taip ir nesužinosime, kiek pažengė sąmoninga psichika, kadangi paleontologai negali atrasti to, kas neišliko. Tačiau išliko operatinė vokalinių raumenų kontrolė bei parodymas, pasakojimas ir toliau einantis mokymas, ir gali būti kad jais įmanoma paaiškinti introspekciją, taip pat visa, kas „matyti“ jos dėka.

Šaknis „spect“ reiškia žiūrėti. Mes sakome, kad „žiūrime“ arba „matome“, kas vyksta mumyse, nors niekas nėra radęs jokios vidinės akies. Galime ir neįvardyti organo, pasakydami „stebėti“ (observe), „pastebėti“ (notice) ar atkreipti dėmesį (note), o ne „matyti“. Svarbiausia tai, jog „stebėti“, „pastebėti“, „atkreipti dėmesį“ reiškia „pasakyti“ ir „pamatyti“ sykiu. Tai labiausiai priklauso nuo to, ką reiškia pajusti bet kurią pasaulio dalį ir kurios rūšies organu. „Indėlio išdavos“ teorijos lygiai kaip stimulo-reakcijos ar informacijos perdorojimo modeliai yra griežtai atskyrę jutimą ir darymą. Prieš veikdami pasaulyje, mes pirmiau turime jį pajusti. Žinoma, elgsenos eksperimentinė analizė skiria stimului labai skirtingą vaidmenį. Labiau tikėtina, kad operatinė reakcija pasirodys veikiant stimului, kuris buvo pateiktas pastiprinimo metu. Jutimas yra toks pat variacijos ir atrankos produk-

tas, kaip ir veikla. Jis yra veiklos dalis. Dėl panašių priežasčių natūralioji atranka paaiškina, kodėl gyvūnai taip greitai reaguoja į aplinkos, kuri gali būti lemtinga jų rūšiai, požymius, tokius kaip vaizdas, garsas, maistui ir seksualiniam suartėjimui būdingas kvapas, taip pat pavojaus grėsmė (ir baimė nepažintam). Matyt, gyvūnai, „priima“ visus stimulus, kurie jiems prieinami, tačiau gali būti, kad jie reaguoja tik į tuos, kurie veikė atrankos sąlygomis. (Mes negalime žinoti, ar nekalbantys gyvūnai mato tuos stimulus, kurie niekada nedalyvavo atrankoje. Mat, norėdami išsiaiškinti, turėtumėme sukurti sąlygas, kuriomis tokie stimulai veiktų iš eilės). Mes patys galimė matyti ir tuos daiktus, su kuriais neteko atlikti jokių praktinių veiksmų (pavyzdžiui, mes matome daiktus, kurių nepajėgiame pasiekti) greičiausiai vien todėl, kad apie juos esame kalbėję. Matyti daiktus, nesiimant tolimesnių veiksmų, reiškia juos suprasti (aware) (šaknis žodyje „aware“ taip pat randama „wary“ (atsargus) – mes esame atsargūs su daiktais, kurie buvo neigiamų atrankos sąlygų dalis). Žodis „conscious“, vartojamas daug dažniau nei „aware“, reiškia bendrą žinojimą (lotyniškasis Con-science) arba „žinojimą kartu su kitais“ – tai užuomina į sąmoningumui reikalingas verbalines sąlygas.

Tai ypač svarbu tada, kai tai, ką matome, yra mūsų kūne – kai naudojamas toks matymo būdas, kuriam paprastai paliekame žodį „introspekcija“. Tačiau ką mes iš tikro matome? Psichologai, kuriems sunku kalbėti apie metafizinę psichinio gyvenimo prigimtį, dažnai teigia, jog tai, ką mes stebime introspekcijos dėka, turėtų būti smegenys. Bet tai neįtikėtina. Mes neturime sensorinių nervų, kurie eitų į svarbias smegenų dalis; chirurgas gali jas neužmarinęs operuoti. Jokios atrankos sąlygos negalėtų padėti tokiems nervams evoliucionuoti dar prieš atsirandant verbaliniam elgesiui, o rūšių evoliucijoje tai įvyko labai vėlai. Panašiau į tiesą, kad tai, ką mes matome savistabos metu, yra ankstyvosios mūsų elgesio stadijos, buvusios dar tada, kai elgesys neveikė aplinkos.

Tokia stadija yra jutimas; mes matome daiktus prieš sureaguodami į juos koku nors kitu būdu, ir mes matome, kad matome juos tada, kai daugiau nieko neveikiame. Būtinai sąlygas tokiu atveju mums sukuria žmonės, kurie teiraujasi, ar mes matome daiktus. Pati veiksmo pradžia yra kita ankstyva stadija. Dėl sensorinių nervų čia nekyla jo-

kių problemų, kadangi mes turime sugebėti matyti ankstyvasias stadijas nervais, kurie reikalingi užbaigtam veiksmui. (Taip pat gali būti, kad kartais mes nestebime savęs, bet reaguojame į išorinę aplinką – taip „aš ruošiuosi eiti“ reiškia, kad panašiomis į šią situacijomis aš paprastai einu”).

Teigiama, kad senieji graikai atrado psichiką, bet panašiau, kad jie buvo pirmieji, pradėję daug kalbėti, ką jie mato savyje, taip kurdami introspekcijai reikalingas aplinkybes. Platono Akademijos „Didysis pokalbis“ turėjo suformuoti sąlygas, kurios leidžia vystyti vis daugiau ir daugiau beprasidedančio elgesio ištakų. Tai turėjo būti klaidus pasaulis. Aplink save mes matome išorinį pasaulį, bet mes taip pat jį jaučiame, girdime, ragaujame, užuodžiame. Savo vidinį pasaulį mes tik „matome“. Nenuostabu, kad graikai pavadino jį metafiziniu.

Deja, tai, ką jie matė savo metu ir savo aplinkoje, klaidinga būtų laikyti jų veiksmų priežastimi ir lengviau prieiti prie išvados, kad jie bus atradę pirminį „aš“, arba psichiką. Jeigu tai, ką jie matė, buvo ankstyvesnė dalis to, ką jie darė, tai, žinoma, ir buvo vienintelė jų veiksmų priežastis, panašiai kaip golfo žaidėjo rankos judesys yra smūgio, kuris išjudina kamuolį, priežastis. Ankstyvesnės elgesio dalys paveikė vėlesnes, tačiau elgesys apskritai yra variacijos ir atrankos produktas.

Žinoma, tokią introspekcijos ir introspektyviai stebimos „sąmonės“ analizę dera nuodugniau aptarti, tačiau reikia labai pasistengti jos neiškraipyti – juk ji išvaduoja nuo poveikio turėti kažkokios ypatingos informacijos ar žinoti ypatingus dalykus. Ji išlieka fizinio ir cheminio pasaulio bei variacijos ir atrankos mokslų objektas. Dėl jos atsiskakoma net minties, kad variacijos ir atrankos procesas galėtų nutrūkti.

Yra du rimti mokslai, kurių kiekvienas turi aiškiai apibrėžtą objektą, gilinasi į žmogaus elgesį. Vienas jų – fiziologija, tirianti kūną su smegenimis. Tai mokslas apie organus, audinius ir ląsteles bei juose vykstančius elektrinius ir cheminius pokyčius. Antruoju mokslu galima vadinti grupę iš 3 mokslų, susijusių su variacija ir atranka, kurios kiekvienu momentu nulemia kūno ir smegenų būklę. Tai natūralioji rūšių elgesio atranka (etologija), individo elgesio operantinis sąlygojimas (elgesio analizė) bei socialinės aplinkos evoliucija, sukurianti pa-

grindą operantiniam elgesiui ir reikšmingai išplečianti jo spektrą (antropologijos dalis). Galima pasakyti, kad visi šie trys mokslai yra taip tarpusavyje susiję – fiziologija gilinasi į produktą, kurio galimybės tiria variacijos ir atrankos mokslai. Kūnas, pakludamas fizikos ir chemijos dėsniams veikia taip, o ne kitaip, tačiau tai, ką jis daro, priklauso nuo variacijos ir selekcijos, kurie jį yra paveikę.

Šie du mokslai laikosi labai skirtingų priešastingumą nusakančių taisyklių. Kūnas ir smegenys paklūsta fizikos ir chemijos dėsniams. Jie nėra laisvi ir neturi galimybių rinktis. Žmogus interpretuojamas kaip mašina (šiuo atveju kaip biocheminė mašina). Kai kurie smegenis tiriantys mokslininkai įrodinėjo, kad smegenys privalo turėti tam tikrų struktūrinių darinių, garantuojančių pasirinkimo laisvę, kūrybiškumą ir pan. Tačiau, keldami šią mintį, jie remiasi tuo, ką smegenys atlieka, o ne jų struktūra. Buvo minėta, kad variacija ir atranka gali vykti ir smegenyse; bet net jei smegenyse, kaip bet kurioje kitoje kūno dalyje galimos variacijos, atrankos veiksniai yra aplinkoje.

Kuo daugiau mes sužinosime apie kūną ir smegenis kaip biocheminę mašiną, tuo mažiau įdomus tampa jų ryšys su elgesiu. Jeigu yra kokia nors laisvė, ji turi atsirasti iš atsitiktinių variacijų. Jeigu atsiranda naujos elgesio formos, jas sukuria atranka. Variacijos ir atrankos klaidos kelia nepaprastai įdomius klausimus. Mes privalome prisitaikyti prie naujų situacijų, spręsti konfliktus, rasti greitus sprendimus. Paklūstanti dėsniams biocheminė struktūra nieko panašaus neatlieka.

Kopijuojant žmogaus elgseną, kuriamos elektroninės mašinos, kurios elgiasi taip, kaip elgtųsi biocheminė kūno mašina. Mes žinome jų kūrimo ir gamybos principus ir nebekeliame klausimų apie jų ištakas. Dėl tos pačios priežasties elgesio tyrėjų šios kopijos nelabai domina. Įdomiausi dalykai gyvenime kyla dėl variacijos ir atrankos kaprizų, šią mašiną konstruojant.

Elgesio analizė yra vienas iš trijų variacijos ir atrankos mokslų, kuriems reikia ilgų laboratorinių tyrimų. Etologai stebi elgesį natūraliomis sąlygomis ir bando rekonstruoti vystymąsi pagal išlikusią ankstyvesnių laikų medžiagą. Etologiją papildo laboratoriniai mokslai, genetika, tačiau nė vienam jų nepavyko laboratorijos sąlygomis sukūrti naujų rūšių su įgimtu elgsenos repertuaru. Kultūros evoliucija taip pat yra nulemta visų pirma istorijos poveikio. Skirtumas atsiranda dėl

greičio; tik operantinis sąlygojimas yra pakankamai greitas, kad galima būtų jį stebėti nuo pradžios iki pabaigos. Dėl to jis yra vienintelis iš trijų mokslų, tinkamas kasdieninio gyvenimo praktiniams tikslams.

Todėl nelengva suprasti, kodėl operantinis sąlygojimas nepelnė platesnio dėmesio. Variacijos ir atrankos vaidmuo formuojantis individo elgsenai dažnai būna paprasčiausiai ignoruojamas. Pavyzdžiui, sociobiologija šokinėja nuo sociologinių prie biologinių dalykų, palikdama nuošalyje juos vienijantį individą. Daugelis psichologų taip pat neigė variaciją ir atranką. Artimas šiam požiūriui Thorndike „pasekmės dėsnis“, tačiau iš jo eksperimentų išplaukė mintis, kad variacija yra bandymų ir pasekmių klaidos. Watson, Lashley ir Hull pirmiausia išskyrė įpročių susidarymą bei stimulą ir reakciją. Tolmano tikslas, panašiai kaip ir orientacija į tikslą ar subjektyviai tikėtina nauda, perkelia į ateitį praeities pasekmių kopijas tarsi masalą, kurios, kaip jam atrodė, nulemia elgesį.

Elgesio analizė yra naujausia iš trijų mokslų (natūraliosios atrankos teorijos bei kultūrų evoliucija pradėtos tyrinėti XIX amžiaus viduryje, o elgesio analizė – tik XX amžiaus pirmaisiais dešimtmečiais). Tačiau mokslo naujumas nėra argumentas, kodėl jis taip dažnai buvo ignoruojamas. Šį faktą galbūt geriau paaiškintų tai, kad elgesio analizės sritį taip seniai buvo užėmusios ypač supainiotos terijos apie vidinį psichikos ar savasties atsiradimą.

Kasdieniniame gyvenime nesinaudojame mokslų apie smegenis ir elgesio analizės kalbomis. Mes negalime matyti smegenų ir labai prastai žinome variacijos ir atrankos, kurios atsakingos už mūsų elgsenos repertuarą, istoriją. Vietoje to, mes vartojame kalbą, atsiradusią anksčiau už visus filosofus ar mokslininkus. Ji vadinama šnekamąja kalba. Šis žodis reiškia tai, ką jo šaknis kadaise reiškė romėnams – šeimos kalba, kalba, kuria šnekame kasdien. Mes visi ja kalbame. Tai laikraščių, žurnalų, knygų, radijo ir televizijos kalba. Kai šnekame apie individo elgesį, tai būna ir elgesio tyrinėtojų kalba – psichologų, sociologų, antropologų, politinių mokslų specialistų ir ekonomistų. W. James šnekamąja kalba parašė „Psichologijos pagrindus“. Ja kasdieniniame gyvenime šneka bihevioristai (o jauni bihevioristai turi išmokti ją be vargo naudotis).

Šnekamoji kalba perteikia didelį jausmų ir psichikos būsenų spektrą. Pavyzdžiui, anglų kalba mes sakome, kad darome tai, ką jaučiame esant panašu į darymą arba ką mums reikia daryti, kad patenkintume savo troškimus. Mes sakome, kad esame alkani ir galvojame gauti ką nors pavalgyti. Nesunkiai galima kelti prielaidą, kad tai nuroda į inicijuojančią psichiką, bet kaip mes matėme, naudingos užuominos yra į atrankos veiksnius, arba į veiksmų pradžią. Iš frazės „Aš esu alkanas“ sprendžiame, kad asmuo kažkiek laiko nebuvo valgęs ir tikriausiai valgys, kai tik gaus maisto. Iš frazės „galvoju gauti šiek tiek pavalgyti“, darome išvadą apie galimybę padaryti ką nors, kas padėtų prasimanyti maisto.

Vartodama šnekamąją kalbą, kurioje yra užuominų apie asmeninę istoriją ir galimybę veikti, psichologija pasirodė esanti efektyvi, svarbi ir labai gerbtina profesija. Bandyti atsižvelgti pirmiau į psichiką ir mokslinė kalba pakeisti šnekamąją, aišku, buvo klaida. Watson ir kiti ankstyvesni biheviaristai manė, kad klaida kyla dėl introspekcijos taikymo. Kaip gerai gali būti jaučiami jausmai ar matomi psichiniai procesai? Užbėgdami į priekį loginiam pozityvizmui, jie teigė, kad moksle nėra vietos įvykiui, kurį matė vienintelis žmogus. Aišku, kad problema slypėjo ne introspekcijoje, o inicijuojančioje savastyje arba psichikoje, kurią, kaip atrodė, introspekcija gali atskleisti.

Tiesiogiai bendraujant su kitu asmeniu, neįmanoma išvengti nuorodų į inicijuojančią savastį. Ten esi „tu“, o čia esu „aš“. „Aš“ matau, ką „tu“ darai, ir girdžiu, ką „tu“ sakai. Mes nežinome istorijos atrankos, nulėmusios visa, kas yra daroma, tai yra vidinę organizaciją, tačiau sėkmingas šnekamosios kalbos vartojimas psichologijoje nereiškia, kad ją reikia vartoti moksle. Mokslinei analizei variacijose ir atrankos istorijos yra svarbiausios. Ten nėra vietos psichikai arba savasčiai.

Bet kaip tada mes galime pabėgti nuo fakto, kad šimtą metų psichologai stengėsi sukurti mokslą apie psichiką? Ką galėtume pasakyti apie tobulas intelekto analizes arba koncepcijas apie subjektyviai laukiamą naudą arba lygtis, skirtas psichologinei erdvei apibūdinti? Ar tai buvo kažko neegzistuojančio ieškojimų dalis? Atrodytų, taip reikėtų ir pasakyti, tačiau ne viskas yra tiek beviltiška. Niekada nepasiduo-dantis introspekcijai intelektas yra suprantamas iš elgesio, tiriamo in-

telekto testais, o įvairių rūšių intelekto analizė tėra įvairių elgesio rūšių analizė. Tikėjimasis (ekspektacija) dar viena „spekcijų“ atmaina turbūt nenusako to, kad numatoma ateitis, ir turėtų būti pastiprinančių praeities veiksmų produktas. Nauda reiškia naudingumą arba panaudojimą – veiksmus ar priemones. skirtas veikti tokiu būdu, kad būtų sukeltos tam tikros pasekmės. Psichologinė erdvė yra reali erdvė, kadangi ši paklūsta pastiprinančių veiksmų kontrolei; problematiška lieka stimulo generalizacijos apimtis, kai pradedamas kontroliuoti ne tik tas stimulus, kuris buvo pateiktas šalia pastiprintos reakcijos, bet ir panašūs stimulai, su kuriais anksčiau nebuvo susidurta. Trumpai tariant, psichologai, patys to nenorėdami, analizavo pastiprinimo atvejus, tuos pačius, kurie suformavo elgseną, klaidingai priskiriamą vidinei organizacijai.

Bet ką galima pasakyti apie įžymiausius filosofus, kurie šimtmečius sekė Orakulo iš Delfų priesaku, ir stengėsi introspekcija pažinti save? Ar jie turi kaip pasiteisinti, ar tik beprasmiškai bando sugauti šešėlį? Jeigu nebūtų tokių ryškių paralelių, šis teigimas būtų kiek arogantiškas. Ne mažiau žymūs vyrai ir moterys ilgiau ir labiau pasišventę ieškojo kito kūrėjo, šį kartą naudodami didžiąją „K“, kurio veiklos vaisius mokslas taip pat kvestionuoja. Skirtumą sukūrė, žinoma, Darwin. Tas skirtumas tinka ne tik rūšims atsirasti, bet ir elgesio ištakoms. Prabėgus daugiau nei pusantro amžiaus, evoliucija taip ir liko nelabai plačiai suprasta. Jai įnirtingai priešinasi kūrėjo gynėjai. Dėl to daugelyje Amerikos mokyklų lig šiol neįmanoma prideramai dėstyti biologijos. Jos vietoje siūloma dėstyti kūrimo mokslą. Dėl tos pačios opozicijos nukenčia variacijos ir atrankos vaidmuo individo elgesiui. Kognityvinis mokymas yra psichologijos kūrimo mokslas, nes jis stengiasi išsaugoti psichiką arba savastį.

Psichologijos istorija informatyvi. Ji prasidėjo prieš 100 metų introspekciniais psichikos tyrimais. Introspekciją 1913 metais atakavo Watson biheioristų manifeste, ir dėl šios ar kitų priežasčių jos buvo visiškai atsisakyta. Biheioristai pasuko prie elgesio tyrimų, o nebiheioristai susidomėjo mokytojų, mokinių, terapeutų, klientų, augančių vaikų, žmonių grupėse ir kt. elgesiu.

Kognityvinės srovės psichologai stengėsi sugrąžinti status quo padėtį. Jie teigė, kad biheiorizmas išsisėmė. Jie neturėjo galvoje, kad

psichologai daugiau netyrinėja elgesio – tiek gyvūnų laboratorijose, tiek mokytojų, mokinių, terapeutų, klientų ir t. t. Jie tikėjosi, kad išsismė elgesio aiškinimas atrankos pasekmėmis. *Psichika*, arba jei tai netinka, smegenys turi būti sugrąžintos į savo teisėtą vietą.

Panašūs į šnekamąją kalbą kognityvinės psichologijos teiginiai buvo lengvai suprantami ir vadinamoji kognityvinė revoliucija kurią laiką jau tikrai šventė pergale. Tai pagreitino elgesio tyrinėtojų atsiskyrimą nuo psichologų šeimos, ir savų asociacijų kūrimą, savo susirinkimų organizavimą bei savų žurnalų leidimą. Jie buvo apkaltinti sukūrę getą sau patiems, nors tai atsitiko paprasčiausiai supratus, kad daug pasiekti, tiriant kuriančiąją psichiką, jiems nepavyks.

Kognityvinė psichologija liko tarsi mokslinė kompanija, turinti savo tikėjimą ir moksliskai remianti įvairias psichologijos šakas – pedagoginę, klinikinę, plėtros, socialinę ir kt. Jos suteikta pagalba nebuvo reikšminga. Šnekamosios kalbos variantas, kiek patobulintas psichinio gyvenimo tyrimams, vargu ar daug veiksmingesnis už neprofesionalo kalbą, ypač tuo metu, kai teorija pradėjo užimti introspekcijos vietą. Daug naudingesnė būtų elgesio analizė. Ji galėtų padėti dviem būdais – aiškindama pasiprinimo atvejus, apie kuriuos užsimenama šnekamojoje kalboje ir suteikdama galimybę kurti geresnes aplinkos sąlygas – asmeninę aplinką, pajėgią išspręsti gyvenimo problemas, ir platesnes aplinkas arba kultūras, kuriose kiltų mažiau problemų. Geresnis variacijos ir atrankos supratimas garantuotų daug sėkmingesnę profesinę veiklą, tačiau ateityje sužinosime, ar elgesio analizė bus vadinama psichologija.

Vertė Eglė Markevičienė